

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКИМИ ВИБОРНИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПОТРЕБ

(за матеріалами Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.)

У другій половині XIX ст. Росія стала на шлях модернізації, потреба в якій була конче необхідна в різних сферах життєдіяльності країни. Упродовж 60-70-х рр. було проведено ряд реформ, котрі, як зазначив кандидат історичних наук, редактор журналу «Отечественная история» А.Мамонтов, спрямовувалися на розкряпачення творчих зусиль усіх соціальних станів, були покликані дати простір економічній ініціативі, місцевому самоврядуванню, народній правосвідомості.¹

Розпочалися ліберальні зміни з селянської реформи, що зумовила ланцюгову реакцію і в суспільстві, і в системі державного управління. «Після звільнення селян, - згадував відомий тогочасний адвокат і громадський діяч Д.Стасов, - зародився у суспільстві рух, учасники якого організували гуртки для взаємної допомоги і підтримки один одного, ініціювали відкриття бібліотек, шкіл, сприяли поширенню освіти серед народу ...».² Поглибити демократичні зміни, вирішити різноманітні проблеми життєзабезпечення населення, спланувати раціональне використання ресурсного, виробничого, соціокультурного та інтелектуального потенціалу на місцях можна було лише при умові перерозподілу обсягів компетенції між різними рівнями управління суспільством. Це чудово розуміли і ліберально налаштовані сили, і ті, хто займав високі посади у владних структурах. Відтак у 1864 р. було затверджено Положення про організацію земських, а в 1870 р. - міських інституцій самоврядування. Чернігівська губернія потрапила до розряду тих регіонів, де Міське положення запроваджувалося першочергово. Протягом 1870-1873 рр. вдалося сформувати виборні управління, які безпосередньо займалися щоденною кропіткою роботою в царині господарської сфери, соціальної та культурно-освітньої.³

Влада, поступившись частиною своїх повноважень самоврядним структурам, залишила за собою право адміністративного нагляду за ними, що було цілком логічним в умовах самодержавства. Самостійність міської влади суттєво обмежувалася у фінансовому плані. Законодавчо визначалося, що всі її видатки повинні чітко розмежовуватися на обов'язкові та необов'язкові. Обов'язковими вважалися кошти на загальнодержавні потреби: сплату майнового податку на користь держави і земства, утримання військових частин, поліцейських відділень тощо. Гроші, які залишалися, могли використовуватися для місцевих запитів - розвиток комунального господарства, соціально-побутову галузь, природоохоронну діяльність, організацію медичного обслуговування населення,

розширення мережі народної освіти та інше. Ці статті вважалися не обов'язковими і погашалися за залишковим принципом.

Враховуючи реалії сьогодення, коли питання виборності муніципальних інституцій і посилення їхньої самостійності, насамперед у господарсько-фінансовому ракурсі, досить актуальні, доцільно звернутися до історії й проаналізувати обсяги обов'язкових витрат з тим, щоб з'ясувати фінансові можливості дореволюційних органів громадського управління та адекватно оцінити результати їхньої діяльності. Крім цього, зважаючи на кількість краєзнавчих розвідок і дисертаційних досліджень, присвячених проблемам міського самоврядування в Україні, фактологічні дані про видатки виборного управління міст і посадів Чернігівської губернії є необхідною складовою в контексті формування об'єктивної думки про теоретичні й практичні засади функціонування структур самоврядування в останній третині XIX ст. загалом.

Комплексної праці, присвяченої аналізу міських бюджетів губернії і, зокрема, постатейних витрат на різноманітні потреби, немає. Дослідниками вивчався, як правило, процес фінансування виборними інституціями запитів місцевого населення. Так, дореволюційні упорядники «Очерков истории города Чернигова» вказали на асигнування міською владою господарсько-побутової сфери.⁴ У спадщині радянської історіографії заслуговують на увагу щодо статистичних матеріалів «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», енциклопедичний довідник «Чернігівщина» та краєзнавчі розвідки В.Леуса, хоча, щоб сформувати цілісну картину про фінансовий бік господарювання виборних управлінь, доводиться збирати інформацію фактично по «крупинках». ⁵ Дослідники пострадянського періоду, передусім краєзнавці, активніше цікавляться спрямуваннями фінансових потоків органів самоврядування губернії. Зокрема, у студіях Н.Полетун, Л.Раковського, С.Воїнова, В.Руденка та інших уміщені дані про міські видатки на освіту, медицину, організацію ефективної системи пожежної охорони, комунальне господарство, природоохоронну діяльність та інше. ⁶ Обов'язкові загальнодержавні потреби як складова міських бюджетів залишилися поза їх увагою. Зважаючи на це, у даній розвідці взято за мету проаналізувати статті та обсяги обов'язкових витрат міст і посадів Чернігівської губернії: сплату майнового податку на користь держави і земств, утримання військових частин, поліцейських відділень, в'язниць та установ державної адміністрації.

Організацією стягнення податку з міської нерухомості займалися інституції земського самоврядування. Ними формувалися оціночні комісії (до їх складу залучалися також представники міської влади), які оцінювали нерухомість, враховуючи площу будівлі, її прибутковість і цінність будівельних матеріалів. У залежності від рівня соціально-економічного розвитку населені пункти умовно поділялися на три групи, для кожної з яких визначався окремий тариф податку. Крупні міста губернії (перша група) - Глухів, Конотоп, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Стародуб і Чернігів, де велося активне будівництво з використанням вогнестійких будівельних матеріалів, зосереджувалися різноманітні торгові заклади і промислові підприємства, сплачували по 6,5 % від загальної цінності нерухомості. Березна, Борзна, Городня, Клишці (посад), Козелець, Короп, Кролевець, Мглин, Остер, Погар, Сосниця і Сураж (друга група) - міста, рівень розвитку яких можна оцінити як середній, оподатковувалися у розмірі 5,5 %. Третю групу поселень формували 17 посадів: Ардонь, Воронеж, Воронок, Добрянка, Еліонка, Злинка та інші, які відраховували на користь земств і держави по 4 % від цінності майна. ⁷

Протягом останньої третини XIX ст. загальна сума податку з нерухомості міст і посадів невпинно зростала, що було цілком закономірним з урахуванням активізації розбудови населених пунктів та використанням цегли як будівельного

матеріалу. Так, упродовж 1870-1876 рр. органи самоврядування губернського, 14 повітових, 4 заштатних міст і 18 посадів відраховували 36272 руб. податку. Основний тягар лягав на Новозибків - 2036 руб. (5,6 % від загальної суми), Ніжин - 5028 руб. (13,9 %) і Чернігів - 5553 руб. (15,3 %). Органи самоврядування заштатних міст сплачували від 31руб. у Новому Місті до 740 руб. у Березні і Коропі. З посадів стягувалося 7541 руб., 24,4 % цієї суми відраховувалося управою Клишів і 10 % - Климова, як най розвинутіших щодо промислово-торгового потенціалу поселень.⁸

У 1877 р. було проведено переоцінку міської нерухомості, на основі якої затверджено нові обсяги оподаткування на 1877 - 1884 рр. Суттєвих змін не сталося, загальна сума податку (36274 руб.) зростає лише на 2 руб. Повітові міста сплачували 26704 руб., заштатні - 1967 руб., посади - 7603 руб.⁹

Зауважимо, що в процесі оцінки міської нерухомості виникали порушення, зазвичай завищувалася її цінність і прибутковість, а відтак збільшувалися обсяги податку. Траплялося це через звичайну неухважність членів оціночних комісій чи було свідомим кроком, оскільки вони фінансово зацікавлені особи, - визначити важко. Достеменно відомо, що в 1879 р. стався прецедент, коли міська влада Сосниць і Нового Міста звинуватила земську оціночну комісію у завищенні прибутковості майна відповідно на 22865 руб. і 1798 руб. Губернське управління сформувало слідчу комісію, яка підтвердила факт порушення. У містечках провели переоцінку майна і встановили об'єктивний податок.¹⁰ В інших населених пунктах обсяги оподаткування не перевірялися. Така байдужість губернської адміністрації цілком зрозуміла. У разі зменшення податків із міської нерухомості скоротилися б надходження у державну і земську скарбниці.

Помітні зміни відбулися у середині 80-х - на початку 90-х рр., коли за новою переоцінкою майновий податок на 1884-1892 рр. збільшився до 84500 руб. або в 2,3 раза. На тоді повітові міста щорічно відраховували по 67152 руб., заштатні - по 3577 руб. і посади - по 13771 руб.¹¹ Наприкінці XIX ст. (1893-1900 рр.) міста і посади сплачували по 88000 руб. податку на рік, що порівняно з показниками за 1870-1876 рр. більше на 51728 руб. або в 2,4 % рази.¹² У цілому, щорічно оподаткуванням нерухомості, розміщеної на території губернського, повітових і заштатних міст, поглиналося від 26 % (1870 р.) до 11 % (1900 р.) загальної суми місцевих доходів.

Чимало міських коштів витрачалося на виконання військової повинності. Її сутність зводилася до того, що виборні інституції зобов'язувалися розмішувати та утримувати військові частини у населених пунктах. Займалися цим сформовані думами розпорядчі комітети, до компетенції яких належало ще й вирішення повсякденних побутових проблем військовослужбовців. Вояки розквартирувалися або у місцевих жителів, яким виплачувалася компенсація, або виборна влада зобов'язувалася будувати для них казарми. Як виявилось, фінансово спроможними щодо будівництва казарм були три поселення губернії - Глухів, Сураж і Чернігів.

Гроші за проживання військовослужбовців, так звані «квартирні», надходили з державної скарбниці, проте перераховувалися вони невчасно і не в повному обсязі. Наведемо лишень такий приклад. У 1886 р. Березнянська дума отримала 285 руб. із 1174 руб. передбачених законом.¹³ У таких випадках місцевій владі доводилося витрачати власні кошти на розквартирування, харчування та інші потреби. За архівними даними 1872 р., міста губернії виділили на утримання військових підрозділів 31802 руб., з яких 8059 руб. асигновано Черніговом, 3695 руб. - Борзноу і 3267 руб. - Новозибковом.¹⁴

Органи самоврядування повинні були також робити доплати офіцерам. Їх обсяги варіювалися з урахуванням статусу населеного пункту (всі міста Росії поділялися

на 8 розрядів). Великі міста, як Глухів, Кролевець, Ніжин, Чернігів і промислово-торговий посад Клинці, належали до третього розряду і мусили виплачувати генералам по 750 руб., генерал-лейтенантам - по 500 руб., генерал-майорам - по 400 руб., штабним офіцерам і полковим командирам - по 350 руб., ротним командирам - по 200 руб. Городня, Козелець, Новгород-Сіверський, Новозибків, Мглин, Остер, Сосниця, Стародуб і Сураж входили до четвертого розряду, для якого тарифи виплат генералам зменшувалися на 250 руб., генерал-лейтенантам, генерал-майорам, штабним офіцерам і полковим командирам - на 100 руб., ротним командирам - на 50 руб.¹⁵ Для міст це були солідні суми, а для вищого командного складу отримуваних грошей ледве вистачало. Відтак думи наполягали на зменшенні доплат офіцерам, а останні, навпаки, вимагали підвищення зарплатні, оскільки постійно зростали ціни на сільськогосподарську продукцію і промислові товари. У принципі вони мали рацію. За підрахунками Б.Миронова, упродовж сторіччя лише на хлібному ринку ціни збільшилися удвічі.¹⁶

Міські поселення, окрім розквартирування військових частин, повинні були фінансувати їх у літніх таборах, виділяючи гроші на опалення та освітлення. Кубічна сажна дров, зокрема, коштувала від 6 руб. у Городні до 14 руб. у Ніжині, пуд свічок - 6 руб., пуд соломи - від 8 коп. у Глухові до 13 коп. у Чернігові.¹⁷ Якщо солдати мали коней, то отримували фуражні кошти; військові підрозділи забезпечувалися необхідними господарськими приміщеннями - їдальнями, лазнями, складами і т.д. Для прикладу наведемо такі дані. У 1879 р. Конотопська управа виділила 550 руб. на будівництво порохового складу,¹⁸ у 1891 р. виборне управління Сосниці профінансувало спорудження хлібопекарні для другого батальйону 20 піхотного Галицького полку і виділило безкоштовно ділянку землі для лазні.¹⁹

Самоврядними структурами надавалася матеріальна допомога армії у воєнні роки. Так, у вересні 1876 р., коли російські війська воювали на теренах Балканського півострова, Чернігівська дума асигнувала 1592 руб. для формування загону добровольців у складі 22 чол., згодом профінансувала спорядження санітарної групи, до якої увійшли 2 міські лікарі - А.Ващенко-Захарченко, П.Щитков, 2 фельдшери і студент-практикант. Разом із ними укомплектували і спорядили ще 8 воїнів-добровольців. У серпні 1879 р. виборне управління губерньського міста виділило 500 руб. на лікування поранених солдатів та офіцерів.²⁰

Зафіксувати сумарні обсяги міських видатків на військову повинність досить складно, але простежити загальну тенденцію можемо, спираючись на фактичні матеріали Чернігівської думи. У 1878 р. нею витрачалося 3655 руб., у 1882 р. - 12564 руб., у 1889 р. - 10707 руб. Протягом 1882 - 1889 рр. місто виділило на утримання військових частин 89240 руб. або в середньому по 11555 руб. щорічно (близько 10 % річних прибутків).²¹

Як видно, обсяги видатків на військову повинність змінювалися і, як правило, в напрямку зростання. Навіть якщо взяти середню величину, то це досить велика сума, котра могла асигнуватися на місцеві потреби, зокрема, організацію медичного обслуговування (для порівняння, у середині 80-х рр. виборні інституції Чернігова виділяли на медицину 2120 руб.²²), розширення мережі навчальних закладів, поліпшення благоустрою тощо. Звільнити міста від виконання військової повинності не було змоги. Для цього, зазначив В.Лапін, проаналізувавши військові витрати Росії в XIX ст., довелося б збільшити військовий бюджет країни на 10 млн. руб., або на 9 %. На такий крок уряд не міг піти, тому економив на «казармах» по 15 млн. руб. щорічно.²³

Заради справедливості варто вказати і на зворотний бік справи. Частина коштів, що отримували солдати і офіцери, та «квартирні», які виплачувалися місцевому населенню, вливалися в грошовий обіг міських поселень, а це в кінцевому підсумку

позитивно позначалося на соціально-економічному розвитку регіону. Концентрація грошової маси сприяла розширенню товарно-грошових відносин, створювала умови для формування промислового виробництва, зорієнтованого на ринок.

Фінансово обтяжливим для міських скарбниць було утримання силових структур - поліцейських відділень та в'язниць. Виборні інституції зобов'язувалися купувати обмундирування, озброєння для поліції, виплачувати заробітну платню і це при тому, що поліція перебувала у повному підпорядкуванні місцевої державної адміністрації. Її голова - губернатор - особисто контролював процес фінансування поліції органами самоврядування, наполягав на розширенні її особового складу. У 1878 р., наприклад, він поставив питання про збільшення зарплатні поліцейським службовцям і поліцмейстеру (особа, котра очолювала поліцейську управу) Чернігова. На його думку, такий крок був би доцільним із метою викоренення хабарництва серед служителів закону. 15 руб. на місяць проти 11,5 руб., вважав керівник губернії, цілком достатня сума для утримання сім'ї. Отримуючи таку зарплатню, у поліцейського не буде виникати спокуси порушити професійні принципи в обхід законодавства. Робота і моральність поліцмейстера мала оцінюватися в 300 руб. на рік.²⁴

Думці розуміли, що збільшення статті витрат на поліцію негативно позначиться на місцевому бюджеті, але, враховуючи наполегливість губернатора, який доводив важливість ефективної діяльності силових підрозділів в інтересах населення, вимушені були погодитися. У листопаді 1881 р. у процесі розбудови губернського міста і зростання чисельності жителів, губернатор ініціював питання про розширення штату поліції на 20 чол., а отже, і збільшення фінансування.²⁵ Дума виконала і це прохання, та, власне, вона і не могла вчинити інакше, бо губернатор не був тією особою, якій можна перечити. Ним затверджувалися постанови виборних управлінь і в разі загострення відносин суб'єктивний фактор зіграв би негативну роль.

Крім регулярних видатків на поліцію, виборні управління робили одноразові на нагальні потреби. У 1875 р., наприклад, Остерською думою асигновано 30 руб. на ремонт обмундирування поліцейських,²⁶ Ніжинською на таку ж потребу витрачено 329 руб., оскільки чисельність представників закону була значно більшою.²⁷

Виділялися кошти на роз'їзди поліцейських по повіту. У 1876 р. губернське місто витрачало 200 руб., а в 1879 р. суму довелося потроїти. Самоврядування повітових містечок, як-то Новгорода-Сіверського, наймало підводи, що обходилося дешевше.²⁸

Якщо при міському поліцейському відділенні була в'язниця, то місцева влада фінансувала її утримання: опалювала, підтримувала належний санітарно-гігієнічний стан, дбала про освітлення (до 1874 р. міські громади мусили ще й виплачувати заробітну платню працівникам в'язниць). Робилося це або своїми силами, або підрядним шляхом. Оголошувалися спеціальні торги, обирався підрядник, укладався контракт, визначалися зобов'язання сторін.

За рахунок міських бюджетів проводилися ремонтні роботи. Так, у 1880 р. Кролевецька дума витратила на капітальний ремонт в'язниці 67040 руб.²⁹ Для потреб в'язниць виділялися муніципальні землі, причому безкоштовно, як, скажімо, Ніжинською думою нотаріально оформлено дарчу на 202 сажні землі, що призначалися для будівництва квартир начальнику в'язниці і наглядачам (березень 1888 р.).³⁰

У цілому, опікування поліцейськими дільницями і в'язницями було проблематичним для міських громад. Кошти доводилося вишукувати різними способами. Так, у 1873 р. Остерська дума збрала з місцевого населення 242 руб.,³¹ подібним чином зробила Стародубська, оподаткувавши жителів по 5 коп.³² (станом

на 1860 р. кількість населення Стародуба сягала 12474 чол.), у 1874 р. Березинська дума скористалася банківськими девідендами (100 руб.).³³

Спроби міських депутатів зменшити витрати на поліцію і в'язниці або взагалі не планувати їх у річних бюджетах не мали успіху. У січні 1884 р. Городнянська дума відмовилася фінансувати будівництво порохового складу для поліцейського відділення, але у справу втрутилося губернське правління, і місто виділило гроші.³⁴ У квітні 1888 р. навіть виникла конфліктна ситуація між губернатором і Суразькою думою, яка не включила до бюджету на наступний рік статті витрат на купівлю нового обмундирування місцевій поліції. Такий крок був цілком мотивованим. Коштів бракувало, і гласні вирішили зекономити, проте губернатор, спираючись на 9 п. ст. 139 Міського положення, не затвердив річний бюджет, повернув на доопрацювання, зобов'язавши думу визначити суму грошей не лише на обмундирування, а й на озброєння поліції.³⁵ У 1899 р. Глухівська дума безрезультатно клопотала про скорочення обсягів видатків на поліцію.³⁶ Подібних фактів чимало і всі вони свідчать про те, що органи самоврядування не були фінансово самостійними, вони перебували під пильним контролем адміністрації губернатора, відчуваючи тиск з його боку.

Водночас народні обранці, на жаль, почасти не орієнтувалися у тогочасному законодавстві, що зумовлювалося, по-перше, низьким рівнем освіти. За даними сенатора О.Половцева, який ревізував виборні інституції Чернігівської губернії, станом на 1880 р. нараховувалося лише 2 % освічених депутатів.³⁷ По-друге, враховуючи інформаційну ізоляваність населених пунктів, насамперед невеликих повітових містечок і посадів, урядові нововведення щодо законодавчого поля не потрапляли вчасно до виконавчих структур самоврядування. Як результат - останні включали в бюджети завищені суми обов'язкових видатків. Зокрема, у грудні 1889 р. Стародубська дума, керуючись ст. 582. 3 т. Повного зібрання законів Російської імперії про сплату «квартирних» грошей іногороднім поліцейським, котрі працювали у міському відділенні, асигнувала 300 руб. повітовому справнику і 240 руб. - повітовому приставу. Гласні не були ознайомлені з урядовою постановою від 4 травня 1889 р., за якою фінансування вказаних осіб передавалося земствам.³⁸ Подібну нерозторопність виявили і гласні Добрянської думи, запланувавши у бюджет на 1890 р. 250 руб. на «квартирні» мировому судді і 200 руб. поліцейському наглядачу.³⁹ Зауважимо, що в таких ситуаціях чиновники губернської адміністрації діяли згідно із законодавством. Незважаючи на зацікавленість, паперову тяганину і бюрократичний механізм як невід'ємний компонент функціонування російського абсолютизму, вони намагалися вчасно порадишити виборним управлінням зробити виправлення у фінансовій документації.

Депутати неодноразово ініціювали запити до губернської адміністрації з приводу звільнення їх від обов'язків утримання поліції і в'язниць, наголошуючи, що поліцейські відділення виконують своє функціональне призначення не лише в інтересах міського населення, але й сільського, а у в'язницях утримуються злочинці з повітів. На жаль, проблема не вирішилася позитивно. Єдине, на що могли розраховувати самоврядні структури, це використання в'язнів на різноманітних громадських роботах, а працівники поліції зобов'язувалися допомагати думам, контролюючи виконання їхніх розпоряджень населенням.

Не менш обтяжливими для органів самоврядування були відрахування на установи Міністерства внутрішніх справ і місцевої державної адміністрації. Якщо в 1871 р. цією статтею видатків поглиналося 6588 руб. (статистичні дані по губернському і 14 повітових містах), то в 1895 р. - 56812 руб. (13% від суми річних доходів), або в 8,6 разу більше.⁴⁰

Загальна сума обов'язкових витрат зростала з року в рік. Станом на 1870 р. її обсяги становили 42913 руб., через п'ять років вони збільшилися до 53253 руб., а

упродовж наступного десятиріччя (1875 - 1885 рр.) - подвоїлися, сягаючи 112212 руб. Найбільша частка видатків припадала на губернське місто - 17% (189991 руб.), Ніжин - 12% (13456 руб.) і Глухів - 10% (120836 руб.), найменше сплачували Сосниця - 3435 руб. (3%) і Сураж - 2121 руб. (2%).⁴¹ Не скоротилися обов'язкові витрати і в 90-х рр. XIX ст. За статистичними матеріалами, зібраними дослідником, знаним не лише на Чернігівщині, а й далеко за її межами - О.Русовим, протягом 1895-1897 рр. середньорічні потреби обов'язкового характеру становили 127698 руб.⁴²

Отже, добірка фактичних матеріалів дозволяє зробити висновок, що обов'язкові видатки були важливою складовою міських бюджетів. Якщо визначити їх частку від загальної суми доходів 15 міст губернії, то матимемо такі показники. У 1870 р. обов'язковими потребами поглиналося 40% міських надходжень, у 1875 р. - 23%, у 1885 р. - 28%. У ході зростання доходної частини бюджетів обсяги обов'язкових витрат зменшувалися. Депутати виборних управлінь докладали чималих зусиль для звільнення від них узагалі. У 1889 р. вони домоглися урядового дозволу не фінансувати чиновників повітової поліції, а в 1899 р. - інституцій Міністерства внутрішніх справ і в'язниць.⁴³ Аналіз процесу розширення фінансових можливостей виборного управління та постатейних видатків на господарсько-побутову сферу може стати перспективним для подальших досліджень.

Джерела та література:

1. Мамонтов А. Самодержавие и «славянское движение» в России в 1875-1877 годах // Отечественная история. - 2004. - № 3. - С. 60.
2. Цит. за Легкий Д. Либерально-демократическая общественность Петербурга в 1860-1870-е годы (по материалам семейного архива Стасовых) // Отечественная история. - 2003. - № 3. - С. 14.
3. Центральний державний архів України в м. Києві. - Ф. 12. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 2-3.
4. Очерки истории города Чернигова: 907-1907 гг. - Чернигов, 1908. - 71 с.
5. Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти т. - Чернігівська область. - К., 1972. - 788 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - 1006 с.; Леус В. На зібрані кошти // Чернігівський вісник. - 1990. - 12 лип. та інші.
6. Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. - 1995. - 17 авг.; Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1995. - С. 21-30.; Воїнов С. Новгород-Сіверський. - Чернігів, 1999. - 163 с.; Руденок В. Чернигов: из века в век. - Чернигов, 2004. - 47 с. та інші.
7. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. - Чернигов, 1886. - С. 508.
8. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1870 г. (далі - ЖЗЧГЗС). - Чернигов, 1871. - С. 375-377.
9. ЖЗЧГЗС за 1877 г. - Чернигов, 1878. - С. 581-583.
10. ЖЗЧГЗС за 1878 г. - Чернигов, 1879. - С. 381.
11. ЖЗЧГЗС за 1884 г. - Чернигов, 1885. - С. 472-475.
12. ЖЗЧГЗС за 1893 г. - Чернигов, 1894. - С. 525-530.
13. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 469. - Оп. 1. - Спр. 36. - Арк. 29.
14. Там само. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 550-551.
15. Там само. - Спр. 1986. - Арк. 629.
16. Цит. за Лاپин В. Военные расходы России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - С. 149.
17. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1988. - Арк. 903.
18. Там само. - Оп. 14 б. - Спр. 176. - Арк. 1.
19. Там само. - Оп. 26 б. - Спр. 152. - Арк. 1.
20. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 34. - Арк. 9.
21. Там само. - Оп. 4. - Спр. 1067. - Арк. 36.
22. Обзор Черниговской губернии за 1885 г. - Чернигов, 1886. - С. 50.
23. Лاپин В. Военные расходы России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - С. 151.
24. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - С. 825.
25. Там само. - С. 1121.
26. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 191 а. - Спр. 523. - Арк. 1.

27. Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 101. - Арк. 1.
28. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 324.
29. Там само. - Ф. 127. - Оп. 14 б. - Спр. 223. - Арк. 56.
30. Там само. - Оп. 23 б. - Спр. 49. - Арк. 17.
31. Там само. - Оп. 187 а. - Спр. 44. - Арк. 1.
32. Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 313. - Арк. 1.
33. Там само. - Ф. 469. - Оп. 2. - Спр. 19. - Арк. 1-2.
34. Там само. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 35.
35. Там само. - Спр. 14. - Арк. 216.
36. Там само. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 8045. - Арк. 1-2.
37. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 37.
38. Там само. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 82.
39. Там само. - Арк. 83-84.
40. Там само. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 253.; Спр. 1986. - Арк. 302.; Спр. 211. - Арк. 4-5.
41. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 175-178.
42. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. 2. - Чернигов, 1898. - С. 271-273.
43. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 82.

